

ISTORIJA JEDNOG PERNICIOZNOG MITA

Apstrakt: Ovaj rad predstavlja kratak pregled ključnih pseudonaučnih ideja o rasi koje su nastale kao rezultat posmatranja domorodačkog stanovništva vanevropskog sveta iz evropskog rakursa. Oslanjajući se na neke od najznačajnijih recentnih studija napisanih na ovu temu, poglavito na Robert Vold Sasmanov (Robert Wald Sussman) *Mit o rasi: problematični opstanak jedne nenaučne ideje*, rad se bavi istorijom „naučnog“ rasizma pre negoli istorijom rasizma *per se*. Kako većina autora naglašava, daleko od nepromenljivog naučnog određenja, rasa je bila ideološki konstrukt koji je prošao kroz razne metamorfoze, tako da se moderno shvatanje rase (posmatrano iz dugoročne istorijske perspektive) pojavilo relativno skoro. Pored toga, rad pokazuje kako je kategorizacija ljudskih bića u zasebne rase služila kao glavno sredstvo legitimacije kolonijalizma, eksploatacije i genocida nad urođeničkim stanovništvom. Temelji takvog shvatanja su počeli da se urušavaju kada su pojedini društveni naučnici počeli da izražavaju sumnju u plauzibilnost uvreženih ideja o urođenoj superiornosti belog čoveka i urođenoj inferiornosti ostalih rasa, da bi vremenom međunarodna naučna zajednica došla do konsenzusa da rasa ne predstavlja naučnu kategoriju već socijalni mit.

Ključne reči: rasa; naučni rasizam; poligenizam; mit; legitimacija

U svojoj knjizi *Socijalna konstrukcija stvarnosti* (1992), Piter Berger (Peter Berger) i Tomas Lukman (Thomas Luckmann) su posvetili posebnu pažnju sredstvima pomoću kojih etabrirani institucionalni poredak perpetuiira svoju objektivnost (sa stanovišta društva kao totaliteta) i subjektivnu smislenost (sa stanovišta individualne svesti). Sredstvo pomoću kojeg se to postiže autori su nazvali *legitimacijom*. Kako Berger i Lukman objašnjavaju, moguće je analitički razdvojiti nekoliko nivoa legitimacije. Prvi nivo legitimacije se odnosi na upotrebu određene vrste jezika (npr. usvajanje vokabulara srodstva *ipso facto* legiti-

* balamarko89@gmail.com

miše strukturu srodstva). Drugi nivo predstavljaju teorijski sudovi u njihovom rudimentarnom obliku (poslovice, mudre izreke, moralne maksime, legende i narodne priče itd.). Treći nivo legitimacije obuhvata razvijen korpus teorijskog znanja pomoću kojeg se legitimise određen deo institucionalnog poretka. Na posletku, četvrti nivo legitimacije predstavljaju simbolički univerzumi, složeni teorijski sistemi koji legitimisu institucionalni poredak u celini (religija se može smatrati simboličkim univerzumom *par excellence*) (Berger i Luckmann 1992, 117–119). U fokusu ovog rada nalazi se perniciozni mit o postojanju ljudskih rasa i svojevrsne rasne hijerarhije, koji bi odgovarao onome što su Berger i Lukman opisali kao treći nivo legitimacije, a koji je nekoliko stotina godina služio kao primarno sredstvo opravdavanja nekih od najnehumanijih institucija i najgnusnijih zločina u istoriji čovečanstva.

Dok se pojam *rasa* u engleskom jeziku prvi put pojavio 1508. godine u pesmi Vilijama Danbara (William Dunbar) kako bi označio porodičnu lozu (Roberts 2011, 6), koncept *rasizma* predstavlja veoma bliskog ali daleko mlađeg terminološkog srodnika. Rasizam se kao naziv za posebnu doktrinu i ideologiju vezuje za uspon nacista na vlast 1930-ih i pojavu knjige Rut Benedikt (Ruth Benedict) *Rasa i rasizam*, u kojoj je ova autorka zapisala da je reč o „dogmi da se jedna etnička grupa po prirodi osuđuje na urođenu inferiornost, a da je drugoj grupi suđena urođena superiornost“ (citirano u Solomos and Back 1996, 4). Predstave zapadnog čoveka o ljudskim rasama su bile prekrivene koprénom naučne objektivnosti i prirodne zakonitosti, što je veoma dugo bio skriveni element *kolonizatorovog modela sveta* (Blaut, 1993), da bi tek početkom XX veka antropolozi i sociolozi počeli sistematski da razotkrivaju istinsku prirodu rasnih predrasuda i antagonizama. Neke od prvih teorijskih refleksija o uzrocima nastanka i širenja rasizma je izneo Erik Vilijams (Eric Williams), čije je stanovište ukazalo na ekonomske korene ove pojave. Baveći se odnosom kapitalizma i institucije ropstva, Vilijams je zaključio da ropstvo nije nastalo kao posledica rasističkih uverenja belaca o urođenoj inferiornosti nebelackog stanovništva vanevropskog sveta, već je rasizam usledio kao posledica postojanja takve institucije, kao opravdanje i racionalizacija – rečju, legitimacija – jednog dela uspostavljenog poretka (Solomos and Back 1996, 38). Slično shvatanje je ubrzo nakon Vilijamsa izneo i Oliver Koks (Oliver Cox), koji je smatrao da rasizam nije postojao u razdobljima pre kolonijalne ekspanzije evropskih država, te da su portugalski i španski osvajači prilikom dolaska u dodir sa domorodačkim stanovništvom Afrike za njihovo opisivanje koristili kategorije „nevernici“ i „pagani“, kao i da je katolička crkva u početku odobravalala njihovu hristijanizaciju i asimilaciju. Diskurs o „drugima i drugačijima“ je postao rasijalizovan tek u potonjem razdoblju, kada je postalo neophodno legitimisati nemilosrdnu eksploataciju robovskog rada, kolonijalnu pljačku resursa i imperijalnu dominaciju (Cox 1987, 50–66).

Vilijamsovo i Koksovo stanovište je bilo podvrgnuto kritičkom ispitivanju nakon pojavljivanja njihovih studija četrdesetih godina prošlog veka. Osim što

je ove autore veoma lako optužiti za ekonomski redukcionizam, druga važna kritika njihovih stavova se odnosi na posmatranje rasizma u funkciji legitimacije institucije ropstva. Kako navode Džon Solomos (John Solomos) i Les Bek (Les Back), takvo stanovište rasističke ideologije vidi isključivo iz funkcionalističke perspektive, a sproveden je i veliki broj istorijskih istraživanja koja potkrepljuju ove kritike zahvaljujući kojima danas postoji istančanija analiza uloge ropstva u kontekstu razvoja kapitalizma (Solomos and Back 1996, 38–39). Međutim, i pored takvih kritičkih stavova, veliki broj autora i dalje smatra da su koncepti rase i rasizma prevashodno služili svrsi legitimacije nejednakih odnosa moći. Takvo stanovište, između ostalih, zastupa i Džejms Blaut (James Blaut), koji je na jednom mestu zapisao: „Rasizam, ukratko, kao svoju glavnu funkciju ima opravdavanje kolonijalizma i svih drugih oblika tlačenja kojima se ne-Evropljani podvrgavaju, uključujući i manjinske narode u zemljama poput Sjedinjenih Država“ (Blaut 1993, 62). Sociolog Imanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein) je isto tako izričito naveo da je „[r]asizam, prema tome, jednostavno čin održavanja postojeće međunarodne društvene strukture, i nije neologizam za rasnu diskriminaciju“ (Wallerstein 1991, 199).

Kako bi se razumela legitimatorska funkcija rasizma, neophodno je poznavati istoriju mita o rasi, koja započinje velikim geografskim otkrićima i dolaskom Evropljana u dodir sa domorodačkim stanovništvom. Uspostavljanje kontakta sa ljudima navodno drugačijim i inferiornim u odnosu na belog čoveka je poljuljalo teološko objašnjenje postanka čovečanstva. Središnje pitanje se odnosilo na to kako objasniti poreklo nebelačkog stanovništva. Da li su i domoroci vodili poreklo od Adama i Eve ili je njihov razvoj tekao odvojeno od bele rase? Kao rezultat spora koji se vodio oko ovog pitanja, kristalisale su se dve oprečne filozofije – poligenizam i monogenizam – koje su tokom narednih petsto godina, prolazeći kroz razne metamorfoze, vodile borbu za prevlast. Teorija preadamita (poligenetska teorija) je tvrdila da ostale rase ne potiču od Adama i Eve, već da imaju zasebno poreklo, dok je teorija degeneracije (monogenetska teorija) tvrdila suprotno, tj. da sve rase imaju zajedničke praroditelje, ali su pripadnici nebelačkih rasa iz nekog razloga prošli kroz proces degeneracije (Sussman 2014, 12–13).

Jedan od najranijih zastupnika monogenetskog stanovišta je bio čuveni filozof Džon Lok (John Locke), koji je smatrao da, iako se biblijska interpretacija čovekovog postanka može primeniti na sve rase, američki urođenici ne uživaju ista prava kao i belci. Štaviše, Lok je tvrdio da domorodačko stanovništvo zaslužuje da bude lišeno slobode i zemlje i podvrgnuto svim drugim vidovima kažnjavanja i surovosti (Ibid., 14). S druge strane, Lokov savremenik Isak La Pejrer (Isaac La Peyrère) se može smatrati začetnikom teorije preadamita. Ovaj kalvinistički teolog je izneo ideju da Adam nije bio prvi čovek na zemlji, već da su pre njega postojali milioni ljudi od kojih nebelačke rase vode poreklo. Crkva je odbacila takvo učenje kao jeres, ali je teorija preadamita u potonjem periodu stekla dosta pristalica i postala veoma uticajna. Tako je, na primer, jedan od

zagovornika poligenizma u XVIII veku bio čuveni filozof Dejvid Hjum (David Hume), koji je čvrsto verovao u urođenu superiornost bele rase i urođenu inferiornost ostalih rasa (Ibid., 26). Ovakva strategija rezonovanja o „drugosti“ domorodačkog stanovništva se može objasniti kontinuitetom između zapadne filozofije i hrišćanske intelektualne tradicije. Kako smatraju pojedini autori (Keel 2018, 9), koreni evropske „nauke o rasi“ i dehumanizacije pripadnika drugih rasa sežu još do vremena nastanka i širenja hrišćanstva, kada je hrišćanska zajednica svoj kolektivni identitet gradila u suprotnosti sa jevrejskim narodom. U potonjem razdoblju, hrišćanska Evropa se profilisala spram „nehrišćanskih drugih“ (Jevreja), te je ovakva autopercepcija Evropljana došlo do izražaja i prilikom kontakta i odnosa sa nebelačkim stanovništvom (Ibid., 9), koje je postalo primitivno, necivilizovano, rasno inferiorno evropsko ne-Ja.

Pažljivo izučavanje istorije mitoloških predstava o rasi pruža uvid da se moderni koncept rase kao posebne kategorije ljudi određene na osnovu njihovih fizičkih karakteristika pojavio krajem XVIII i početkom XIX veka, a sa njim i različite rasne doktrine i ideologije (Solomos and Back 1996, 34). Ukoliko bi bilo potrebno identifikovati rodonačelnika modernog koncepta rase i naučnog rasizma, onda bi to svakako bio Imanuel Kant (Immanuel Kant). Jednom od najistaknutijih imena zapadne filozofije pripada zasluga za uvođenje termina „antropologija“ u nemački jezik (Sussman 2014, 27), ali i za uvođenje klasifikacije ljudskih rasa na belu, žutu, crnu i crvenu,¹ pri čemu je fundamentalni postulat bio da je jedino bela rasa posedovala moralne i intelektualne kapacitete neophodne za izgradnju civilizacije. Robert Vold Sasman u svojoj knjizi *Mit o rasi: problematični opstanak jedne nenaučne ideje* navodi da je Kantov eklatantni rasizam, dodatno osnažen njegovim virulentnim antisemitizmom, dugo bio ignorisana tema u raspravama o životu i delu velikog nemačkog filozofa (Ibid., 30). Činjenica da su ideje o prirodnoj i nepromenljivoj nejednakosti ljudskih rasa artikulisali neki od najčuvenijih evropskih mislilaca, naučnika i umetnika, i tako preuzeli ulogu legitimatora, ideologa i mitotvoraca, ne predstavlja nikakvu koincidenciju, već neposrednu posledicu stanja da vladajuće ideje jedne epohe reflektuju interese vladajuće klase. „Zbog svoje moći da nagradi, kazni i kontroliše, ova grupa uspeva da uveri većinu ljudi, uključujući i većinu naučnika, da su njeni interesi opšti interesi. [...] Posmatrani statično, interesi su uvek jasni, a vrednosti koje iz njih proishode se stapaju u dominantni sistem vrednosti koji manje ili više odražava ove interese“ (Blaut 1993, 39).

Neprekidno vodeći borbu za prevlast, monogenizam je u početku nadvladao poligenizam iz razloga što je ovo stanovište bilo kompatibilno sa biblijskom interpretacijom geneze ljudske vrste. Međutim, kako se nauka sve više udaljavala od religijskih tumačenja, odnos snaga se preokrenuo u korist poligenetske

1 Pored Kantovog modela, bilo je više pokušaja klasifikovanja varijeteta ljudske vrste. Jednu od najpoznatijih je konstruisao Johan Fridrih Blumenbah (Johann Friedrich Blumenbach), koji je smatrao da postoji pet rasa: kavkaska, mongoloidna, etiopska, američka i malajska. Blumenbahova klasifikacija je bila široko prihvaćena, a i danas se koristi uz neke manje izmene (Sussman 2014, 19).

teorije. Jednu od ključnih prekretnica u razvoju naučnog rasizma označila je pojava *mortonita* sredinom XIX veka. Reč je o grupi naučnika koja je nastavila rad Semjuela Mortona (Samuel Morton), američkog lekara i paleontologa, i koja je na osnovu merenja veličina ljudskih lobanja došla do zaključka da su rasne razlike biološki determinisane, te da takva „otkrića“ na egzaktni način dokazuju intelektualnu superiornost bele rase i pretpostavku da svaka rasa ima zasebno poreklo (Sussman 2014, 31). Ovome treba dodati podatak da su mortoniti mahom poticali iz bogatih robovlasničkih porodica sa američkog Juga, što samo dodatno potkrepljuje tvrdnju da bi poligenizam i celokupnu mortonističku pseudonauku trebalo shvatiti isključivo kao teorijsku legitimaciju institucionalizovanog rasizma tog vremena (Keel 2018, 75).

Dok su u Americi mortoniti propovedali svoje rasističko jevanđelje, Evropom su se širile maligne ideje o fiktivnoj arijevske rasi za koje je ponajviše bio zaslužan romansijer i esejista Žozef-Artur de Gobino (Joseph-Arthur de Gobineau). Kako pojedini autori navode, Gobino nije bio originalni tvorac ideja o rasnim nejednakostima već se njegov uticaj prevashodno ogleda u sintezi i popularizaciji postojećih rasnih teorija (Sussman 2014, 37). Ovo se može ilustrovati na primeru Gobinoove upotrebe termina „Arijevac“. Termin koji će u XX veku zauzeti centralno mesto u nacističkoj mitologiji prvobitno je skovao britanski kolonijalni administrator kako bi označio jezik koji danas nazivamo *indoevropskim*, dok su širenju termina doprineli radovi Fridriha fon Šlegela (Friedrich von Schlegel) i Jakoba Grima (Jacob Grimm) (Ibid., 37). Upravo je Gobino, oslanjajući se na Kantov hijerarhijski model ljudskih rasa, opisao Arijevece kao čistu, uzvišenu i plemenitu rasu koja je stvorila najvrednije tekovine čovečanstva. Ono što je ovaj preteča Hitlerove ideologije video kao opaku bolest koja nagrizala modernu civilizaciju bila je miscegenacija (mešanje rasa), što je navodno opasnost koju arijevska rasa mora da izbegne u cilju vlastitog opstanka. Gobino je izvršio enorman uticaj na najprominentnije zagovornike rasističkih doktrina u XIX veku poput Riharda Vagnera (Richard Wagner), Hjustona Stjuarta Čemberlena (Houston Stewart Chamberlain), Vilijama Z. Riplija (William Z. Ripley) i Ernsta Hekela (Ernst Haeckel), koji su zauzvrat trasilali put eugenikom i nacističkom pokretu (Ibid., 38).

Poreklo eugenike se najčešće vezuje za ime Frensis Galtona (Francis Galton), koji je i uveo ovaj neologizam 1883. godine. Srž eugenike čini ideja o mogućnosti usavršavanja bele rase. Različita viđenja najpogodnijih metoda za ostvarivanja ovog cilja su dovela do rascepa u eugenikom pokretu već u njegovoj ranoj fazi, odnosno do podele na pozitivnu i negativnu eugeniku. Pristalice pozitivne eugenike, među koje se ubrajao i sâm Galton, smatrale su da je takav cilj moguće ostvariti kontrolom ljudske prokreacije i uzgajanjem soja biološki superiornih ljudi. S druge strane, pristalice negativne eugenike su na prvo mesto istakle potrebu posebnog tretmana *nepodobnih*,² koji je podra-

2 U kategorije ljudi koje su eugeničari označili „nepodobnim“ se ubrajaju crnci, Jevreji, migranti iz istočne i južne Evrope, ali i kriminalci, alkoholičari, siromašni, duševno bolesni i

zumevao segregaciju, deportaciju, kastraciju, sterilizaciju, pasivnu eutanaziju, zabranu miscegenacije, ograničavanje imigracije i, naposljetku, fizičku eliminaciju (Ibid., 50). Sjedinjene Američke Države su postale naročito plodno tle za razvoj zloglasnog eugeničkog pokreta, čiji su pripadnici od samog početka zagovarali metode negativne eugenike u rešavanju problema „rasno inferiornih“. Među vodećim eksponentima američke eugenike izdvojio se Madison Grant (Madison Grant), koji je za života smatran jednim od najvažnijih američkih naučnika i čije je delo *Nastajanje velike rase* postalo bestseler sa četiri izdanja između 1916. i 1923, dok su kritičari njegovih rasističkih stavova bili okvalifikovani kao „boljševici i Jevreji“ koji su se protivili naučnom izučavanju rase (Roberts 2011, 42). Početkom XX veka, eugenika je u Sjedinjenim Državama postala konvencionalna mudrost koju su dogmatski prihvatili kako naučnici i književnici, tako i državnici i zakonodavci. Ogroman uspeh eugeničkog pokreta se može objasniti finansijskom podrškom industrijskih magnata poput Endrua Karnegija (Andrew Carnegie), Džona D. Rokfelera (John D. Rockefeller), Henrija Forda (Henry Ford), Džona Harvija Keloga (John Harvey Kellogg) i drugih benefaktora. Kako Sasman naglašava u *Mitu o rasi*, eugenika je u Sjedinjenim Državama bila elitistički pokret (Sussman 2014, 137), zbog čega ne iznenađuje podatak da su njeni najistaknutiji zagovornici, simpatizeri i finansijeri bili pripadnici WASP-ovske elite.

Utica j eugeničkog pokreta nije ostao ograničen među zidovima akademskih institucija, već se osetio i u domenu prava i politike. Zahvaljujući lobiranju vodećih američkih eugeničara, 1924. godine je donet Džonson–Ridov (Johnson-Reed) zakon kojim je uspostavljen sistem kvota i kojim je imigracija u Sjedinjene Države bila značajno ograničena (Ibid., 103–104). Država Tenesi je 1910. godine usvojila infamozno pravilo „jedne kapi krvi“, koje su sledile ostale države američkog Juga, prema kojem se osoba smatrala crncem ukoliko je imala samo jednog afroameričkog pretka, dok je Indijana zakonski zabranila sklapanje braka između belaca i osoba koje poseduju jednu osminu ili jednu četvrtinu „crnačke krvi“ (u Juti su takvi ljudi nazivani „oktoronima“ i „kvadronima“) (Roberts 2011, 19). Zakoni protiv miscegenacije kojim su inkriminirani međurasni brakovi su bili usvojeni u više američkih država i ostali su na snazi čak i nakon Drugog svetskog rata, sve dok ih Vrhovni sud 1967. godine nije proglasio neustavnim (Sussman 2014, 74–75). U slučaju Južne Karoline, takav zakon je ostao na snazi sve do 1998. godine (Roberts 2011, 10). Pored toga, trideset američkih država je do 1930. godine usvojilo zakone o sterilizaciji i pojedini autori iznose podatak da je približno 36 000 „nepodobnih“ pojedinaca bilo prinudno sterilisano (Sussman 2014, 81), dok drugi navode kako je kao

ljudi koji su u to vreme nazivani „slaboumnim“ (mentalno zaostali). Važno je naglasiti da određene etničke grupe, poput Iraca, Jevreja, Italijana i Slovena koji su emigrirali iz Evrope u Ameriku, pre nešto više od sto godina nisu smatrane pripadnicima bele rase. Iako takvo gledište danas može izgledati neverovatno, Iraci su u to vreme smatrani bliži crncima nego Englezima i često su bili karikaturalno predstavljani kao majmunolika stvorenja (Roberts 2011, 18).

posledica usvajanja eugeničkih zakona čak 65 000 američkih građana bilo podvrgnuto takvom zahvatu (Roberts 2011, 39). Eugenički program sterilizacije u Severnoj Karolini se nastavio i intenzivirao posle Drugog svetskog rata i trajao je sve do 1974. godine (Ibid., 47), što samo dokazuje rezilijentnost pseudonaučnih predstava o rasi i politike utemeljene na njima.

Nehumanom medicinskom tretmanu Afroamerikanaca, uvek legitimisanim rasističkim idejama o urođenoj inferiornosti, treba pridodati i kontroverzni eksperiment u Taskigiju, država Alabama, koji je trajao čak četiri decenije, a u kojem su izučavani efekti nelečenog sifilisa kod muškaraca. Organizatori eksperimenta su pošli od pretpostavke da je sifilis kod crnih muškaraca ili neizlečiv zbog urođenih razlika u odnosu na belce ili nemoguć usled nedostatka odgovarajuće zdravstvene zaštite na Jugu. Takva situacija je navodno pružala odličnu priliku za naučno ispitivanje efekata ove venerične bolesti, pri čemu je većina učesnika bila nepismena, siromašna i obmanjivana od strane medicinskog osoblja u pogledu istinskih ciljeva eksperimenta. Studija sifilisa u Taskigiju³ je nenadano bila prekinuta 1972. godine usled medijskih izveštaja o eksperimentu koji su skandalizovali javnost (Sharma 2010, 255–256)

Poguban uticaj američke eugenike se proširio i izvan Sjedinjenih Država. Štaviše, Sasman tvrdi da su „američki eugeničari praktično ispisali nacističku ideologiju i politiku“ (Sussman 2014, 110). Ovaj zaključak se neizbežno nameće ukoliko se ima u vidu činjenica da je Hitler gotovo pobožno čitao Grantovo *Nestajanje velike rase*, te da su nacisti američko zakonodavstvo smatrali svojim uzorom. Sasman na jednom mestu citira nacističkog lekara Hajnca Kirtena (Heinz Kürten), koji je istakao da „dok su američki zakonodavci bili nevoljni da podrže neke od Grantovih drastičnijih predloga, Treći rajh ih je zapravo sprovodio“ (Ibid., 110). Neprikriveno divljenje Granta i njegovih istomišljenika prema nacističkom programu rasne higijene nije izostalo čak i kada je svetska javnost postala upoznata sa organizovanim nasiljem nad jevrejskim stanovništvom u Hitlerovoj Nemačkoj. Hari Laflin (Harry Laughlin), jedan od prvaka američkog eugeničkog pokreta, 1939. godine je svedočio pred Komitetom američkog Senata za imigraciju i Specijalnim komitetom za imigraciju i naturalizaciju u Njujorku, prilikom čega je pledirao u korist ograničavanja priliva jevrejskih izbeglica u Ameriku, pozivajući se na *Mein Kampf* i poredeći imigraciju Jevreja sa „naježdama glodara“ (Ibid., 135–136).

Iako u povesti pernicioznog mita o rasi postoji znatan broj antagonista, u njoj se može pronaći i nekolicina protagonista. Afroamerički sociolog V. E. B. Du Bojs (W. E. B. Du Bois) je bio jedan od prvih društvenih naučnika koji se suprotstavio eugeničkim idejama i idealima i koji je ukazao na to da uzroke lošeg zdravlja, neobrazovanja, visoke stope kriminala i prevalencije raznih bolesti među crnačkim stanovništvom treba tražiti u nepovoljnim socio-ekonomskim faktorima, a ne u rasnim razlikama i navodno urođenim defektima (Keel 2018, 117). Du Bojs je razloge za posmatranje afroameričke populacije kao fizički i

3 Za više o neslavnom eksperimentu u Taskigiju v. Jones 1993.

moralno nezdrave pronašao u viševjekovnoj tendenciji da se sve pojave u društvu sa pozitivnim predznakom (nauka, umetnost, diligentan rad itd.) posmatraju kao zasluga belaca (Pišev 2017, 83), te da se samim tim krivica za sve negativne pojave (kriminal, polno prenosive bolesti, lenjost itd.) pripiše pripadnicima drugih rasa. Sličnost sa Du Bojsovim razmišljanjem i društvenim angažmanom se može jasno prepoznati u životu i delu Franca Boasa (Franz Boas). Pre nego što je napustio rodnu Nemačku, „otac savremene američke kulturne antropologije“ (Monaghan i Just 2003, 36) je bio učenik Adolfa Bastiana i Rudolfa Virhova (Rudolf Virchow), čije su ideje o „primitivnim“ narodima i „psihičkom jedinstvu čovečanstva“ presudno uticale na njegovo razmišljanje o značaju okruženja za razvoj čoveka. Na meti Boasove naučne kritike se našao evolucionizam, koji je dugo bio dominantan pristup u objašnjavanju društvene promene. Odbacivši podelu ljudskih društava na „primitivna“ i „složena“, kao i ideju o stupnjevima razvoja kroz koja društva prolaze, ovaj autor je izrazio jeretičku sumnju u empirijsku validnost mnogih teorijskih postulata u antropologiji koji su dugo smatrani neprikosnovenim. Srž boasovske kritike ideje o unilinearnoj društvenoj evoluciji je činio uvid da mnoga navodno primitivna društva, definisana kao suprotnost složenim, nisu ni približno jednostavna kakvim su ih predstavljale klasične antropološke studije iz druge polovine 19. i s početka 20. veka, te da su u određenim kulturnim aspektima i sofisticiranija od modernih, dok su ova zauzvrat zadržala mnoge karakteristike koje su tradicionalno pripisuju „necivilizovanim“ narodima (Pišev 2018, 41). Na taj način je antropologija načinila prve korake u pravcu vraćanja dostojanstva domorodačkim narodima, čijoj je dehumanizaciji i demonizaciji pružila neskroman doprinos.

Boas je do 1900. godine sproveo etnografski rad boraveći među domorocima u Kanadi, na Aljasci i severozapadnoj obali Sjedinjenih Država. Na osnovu bogate empirijske evidencije koju je prikupio, stekao je uvid da su varijacije unutar rasnih grupa veće nego među njima, da ne postoje razlike u mentalnim sposobnostima koje su determinisane biološkim nasleđem, da svaka rasa može stvoriti civilizaciju pod uslovom da postoje odgovarajući faktori okruženja, te da su rasne teorije Medisona Granta i ostalih eugeničara naučno neosnovane i ideološki motivisane. Kao protivotrov za biološki determinizam eugeničara, Boas je uveo antropološki koncept *kulture*⁴ koji je postao jedan od njegovih najvrednijih doprinosa društveno-humanističkim naukama. Američki eugeničari su veoma brzo prepoznali opasnost u Boasovoj antropologiji, te se između njega i Granta poveo rat za dušu nauke. Boas je 1911. godine objavio svoje najznačajnije delo *Um primitivnog čoveka* (Boas 1982), a koliko je uticaj ove studije bio veliki govori podatak da su je nacisti 1933. godine javno spalili zajedno sa ostalim nepodobnim knjigama (Sussman 2014, 168). Jedna od najvažnijih reperkusija pojave boasovskog pojma kulture bila je doktrina kulturnog rela-

4 Boas je smatrao da kultura „obuhvata sve manifestacije društvenog ponašanja zajednice, reakcije pojedinca pod uticajem navika grupe u kojoj živi, i proizvode ljudskih djelatnosti određene tim navikama“ (citirano u Monaghan i Just 2003, 37).

tivizma, antipod biološkog determinizma. Kulturni relativizam se zasniva na premisi da su „naša vjerovanja, moral, postupci – čak i opažanje svijeta oko nas – proizvod kulture, koju smo naučili kao članovi zajednica u kojoj smo odgojeni“, pri čemu takvo stanovište apostrofira da je „ono što smo mi kao društvena bića [...] proizvoljan, historijski produkt“ (Monaghan i Just 2003, 49). Kulturni relativisti posebno ističu nemogućnost vrednovanja kultura kao „viših“ i „nižih“, kao i neophodnost razumevanja određenog verovanja ili ponašanja u njegovom kulturnom kontekstu (Ibid., 49). Ovakvi i slični teorijski stavovi su nagovestili povlačenje eugenike pred silovitim naletom boasovske kritike, odnosno smenu paradigmi u naukama o čoveku.

Suton američkog eugeničkog pokreta je nastupio tridesetih godina prošlog veka. Slom eugenike u Sjedinjenim Državama je usledio kao posledica njenog prsnog odnosa sa nacizmom i fašizmom i pojave novih tendencija u antropologiji, ali i zbog činjenice da američki eugeničari poput Granta i Laflina nisu stvorili „intelektualno potomstvo“ koje bi nastavilo njihov rad. Nasuprot njima, Boas je stvorio čitavu armiju antropologa koji su prihvatili kulturnu paradigmu i koji su do 1930. godine zauzeli sva profesionalna antropološka udruženja i časopise. Pored toga, među društvenim naučnicima se pojavio veliki broj „konvertita“, kao što su sociolozi Robert E. Park, Vilijam Ogburn (William Ogburn) i Čarls Lundberg (Charles Lundberg), koji su se odrekli svoje vere u primat genetskog nasleđa i usvojili Boasovu doktrinu kulturnog relativizma (Sussman 2014, 201). Zahvaljujući novom učenju o značaju kulture za oblikovanje čoveka, težište u velikom sporu *urođeno naspram stečenog* (engl. *nature vs. nurture*) se ponovo pomerilo na faktore okruženja, dok su biološki determinizam, poligenizam, pa čak i rasa, sve više zvučali kao dubiozni naučni koncepti. Međutim, neophodno je napomenuti kako i sâm boasovski koncept kulture nije tako neproblematičan. Naime, koreni ovog shvatanja potiču iz XVIII i XIX veka, kada su pangermanski nacionalisti želeli da stvore predstavu da, u to vreme razjedinjeni, nemački narod poseduje određena zajednička obeležja koja su oni objedinili konceptom kulture (Monaghan i Just 2003, 47). Nezavisno od toga, kulturna paradigma je bila ta koja je konačno „oslobodila antropologiju okova biologije“ (Sussman 2014, 187). Isto tako, velika porodica američkih kulturnih antropologa, čiji je *pater familias* bio Boas, a među čije članove treba pomenuti Rut Benedikt, Margaret Mid (Margaret Mead), Edvarda Sapira (Edward Sapir), Melvila Herskovica (Melville Herskovits) i Leslija Spira (Leslie Spier), nastavila je rad i očuvala legat svoga intelektualnog oca.

Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) je 1950. godine objavila „Izjavu eksperata o problemima rase“, sažetak nalaza međunarodnog panela antropologa, genetičara, sociologa i psihologa, kojim je utvrđeno da koncept rase nema empirijsko utemeljenje. Jedan od glavnih autora pomenutog sažetka o problemima rase koji je objavio UNESCO je napisao Ešli Montagju (Ashley Montagu), takođe jedan od Boasovih studenata. Pored Montagjua, za pisanje i reviziju prvobitne UNESCO-ve izjave o rasi su zaslužni antropolog Klod Levi-Stros (Claude Levi-Strauss), sociolog E. Frenklin

Frejzer (E. Franklin Frazier), ekonomista Gunar Mirdal (Gunnar Myrdal), genetičari Teodosijus Dobžanski (Theodosius Dobzhansky) i Leslie Dan (Leslie Dunn) i drugi istaknuti naučnici. Međutim, iako autori poput R. Sasmana tvrde da je rad naučnika na ovom području u sledstvenom periodu dodatno potvrdio ove nalaze i time zadao smrtonosan udarac ideji o objektivnom postojanju ljudskih rasa, postoje studije koje sugerišu da se takva tvrdnja ne može prihvatiti kao apsolutno tačna.⁵ Pre svega, potrebno je naglasiti da su UNESCO-voj izjavi o rasi iz 1950. upućene brojne kritike. Britanski članovi Kraljevskog antropološkog instituta (RAI) su bili spremni da odbace legitimatorsku ulogu antropologije, ali ne i da prihvate stav da rasa ne postoji kao biološka kategorija već kao socijalni mit, dok je zvanični časopis RAI-a insinuirao kako je „izjava produkt diletantskih „egalitarijanaca“ ’ (Brattain 2007, 1398).

UNESCO je sledeće godine objavio „Izjavu o prirodi rase i rasnih razlika“, koju je sastavio komitet sačinjen isključivo od fizičkih antropologa i genetičara koji su kritikovali prethodnu verziju zbog njenog navodnog političkog i ideološkog naboja. Iako je i tada denuncirana ideja o rasnoj čistoći i rasnoj hijerarhiji, izjava iz 1951. godine je isto tako sadržala sledeću rečenicu: „moguće je, mada ne i dokazano, da su neki tipovi urođenog kapaciteta za intelektualnim i emocionalnim odgovorom uobičajeniji u jednoj ljudskoj grupi nego u drugoj“ (citirano u Roberts 2011, 44). Ovakvi stavovi i reakcije samo pokazuju kako je naučnoj zajednici bilo teško da se odrekne koncepta u pogledu čijeg ontološkog statusa više od dvesta godina nije bilo ni najmanje sumnje. Uprkos tome, postoji široko rasprostranjeno uverenje da je UNESCO-va izjava „proizvela dokument koji je implicitno priznao da je rasa nekada bila jedna stvar a da je sada druga“ (Brattain 2007, 1413), što je samo drugi način da se kaže kako je koncept rase relegiran na smetlišće istorije ideja.

Međutim, i pored toga što su izgubili svoj naučni legitimitet, rasa i rasizam su nastavili da šire štetan uticaj i u „zagrobnom životu“ posle svoje naučne smrti. Jedna od organizacija koja propagira rasizam pod koprenom nauke jeste Fondacija Pionir. Osnovana od strane Viklifa Drejpera (Wickliffe Draper), bogatog simpatizera eugeničkog pokreta, ova organizacija je postala važna spona između američke eugenike pre Drugog svetskog rata i modernih varijanti naučnog rasizma. Od kraja 1930-ih pa do danas, Fondacija Pionir je finansirala radove gotovo svih autora koji su nastojali da odbrane opovrgnutu i opsoletnu ideju da razlike u ponašanju, fizičkom izgledu i inteligenciji predstavljaju posledicu rasnih razlika, te da na taj način dokažu kako su bela supremacija i diskriminacija rasnih i etničkih manjina naučno osnovane i društveno prihvatljive. Na taj način se drevne predrasude ponovo prerađavaju u naučno ruho i vrši se restauracija anahronih konceptata rase, biološkog determinizma i poligenizma. Iako postoji čitava plejada autora koji perpetuiraju perniciozan mit o rasi, nave-

5 Takvo stanovište, između ostalih, brani Doroti Roberts (Dorothy Roberts) u svojoj knjizi *Fatalni izum: kako nauka, politika i veliki biznis ponovo kreiraju rasu u dvadeset prvom veku* (2011).

šćemo dva primera modernog naučnog rasizma, od kojih je jedan neposredno a drugi posredno povezan sa neonacističkom Fondacijom Pionir. Prvi primer pruža psiholog Ričard Lin (Richard Lynn), profesor emeritus na Univerzitetu Alster i kodirektor Fondacije. Reč je o autoru čije tvrdnje o korelaciji između rase i inteligencije deluju kao da su iznete početkom XX veka, kada su američki eugeničari koristili testove inteligencije kako bi dokazali svoje rasističke stavove. Lin je svoj *credo* formulisao na sledeći način: „Opstanak najpodobnijih, istrebljenje nepodobnih. To je put do boljeg sveta“ (citirano u Sussman 2014, 271). Drugi, poznatiji primer modernog naučnog rasizma se nadovezuje na prethodni. U svojoj knjizi *Zvonasta kriva*, objavljenoj 1994. godine, Ričard Hernstajn (Richard Hernstein) i Čarls Mari (Charles Murray) se pozivaju na Lina, kao i na druge autore koji su uživali finansijsku podršku Fondacije Pionir, kako bi odbranili tezu o povezanosti kvocijenta inteligencije i rasne i klasne pripadnosti. Navedenim primerima treba dodati Sasmanovo zapažanje da naučni rasizam i dalje vrši veliki uticaj na američku politiku, posebno kada je reč o ekstremnom krilu Republikanske partije, koje u migrantima pronalazi prigodno žrtvene jagnje za rastuće ekonomske probleme (Ibid., 300).

U zaključku, možemo reći da istoriji pernicioznog mita o rasi i njenom izučavanju najbolje odgovara sledeći citat: „Interesantno, ne doživljavamo ne-lagodnost i ne osećamo pretnju kada čitamo izveštaj napisan od strane nekog antropologa ili kulturnog geografa o verovanjima, vrednostima, mitovima i ostalom, nekog malog i opskurnog društva u nekom udaljenom kutku planete. Uistinu, očekujemo da nam antropolog kaže više o društvenom ili kulturnom razlogu zbog koga „domoroci“ drže do ovih ideja umesto do validnosti ideja. [...] Ali kada se ovaj etnografski pristup primeni na ono što se naziva „zapadnim“ idejama, u domenu nauke, istorije i toga sličnog, rezultati su uznemirujući i takav poduhvat deluje nekako neprikladno“ (Blaut 1993, 31–32). Ovo neprijatno suočavanje „civilizovanih“ naroda sa sopstvenim greškama, iluzijama i mitovima se čini još neophodnijim u vremenu ponovnog bujanja ksenofobije, tribalizma i šovinizma, kako bi se pronašao protivotrov za takve venenozne pojave. Ova potraga mora biti praćena i određenom dozom skepticizma prema svim novijim naučnim pristupima koji pretenduju da otkriju nešto novo o „rasi“, budući da je uvek prisutna opasnost pojavljivanja modernih reinkarnacija naučnog rasizma. Iako se eugenika danas gotovo univerzalno osuđuje kao pseudonauka i ekstremistička ideologija, ne treba zaboraviti da je ona svojevremeno predstavljala poslednju reč nauke. Potrebno je zauzeti takav stav, jer dok deprivirane i marginalizovane grupe vode borbu za društvenu pravdu, vladajuće elite traže nove načine da legitimišu društvene nejednakosti.

Literatura

- Blaut, James M. 1993. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*. New York and London: Guilford Press.
- Boas, Franc. 1982. *Um primitivnog čoveka*. Beograd: Prosveta.
- Brattain, Michelle. 2007. Race, Racism, and Antiracism: UNESCO and the Politics of Presenting Science to the Postwar Public. *American Historical Review* 112 (5), 1386–1413.
- Cox, Oliver. 1987. Race Relations: Its Meaning, Beginning, and Progress. In: *Race, Class, and the World System: The Sociology of Oliver C. Cox*, eds. Herbert M. Hunter and Sameer Y. Abraham, 50–66. New York: Monthly Review Press.
- Jones, James H. 1993. *Bad blood: The Tuskegee Syphilis Experiment (2nd ed.)*. New York: The Free Press.
- Keel, Terence. 2018. *Divine Variations: How Christian Thought Became Racial Science*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Luckmann, Peter L. i Thomas Luckmann. 1992. *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Monaghan, John i Peter Just. 2003. *Socijalna i kulturna antropologija*. Sarajevo: TKP Šahinpašić.
- Piše, Marko. 2017. *Između fetiša i polumeseca: istorijsko-antropološki pristup islamu u Podсахarskoj Africi*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika: Dosije studio.
- Piše, Marko. 2018. *Islam, relativizam i nauka*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika: Dosije studio.
- Roberts, Dorothy. 2011. *Fatal Invention: How Science, Politics, and Big Business Re-create Race in the Twenty-first Century*. New York and London: The New Press.
- Sharma, Alankaar. 2010. Diseased Race, Racialized Disease: The Story of the Negro Project of American Social Hygiene Association Against the Backdrop of the Tuskegee Syphilis Experiment. *Journal of African American Studies* 14 (2), 247–262.
- Solomos, John and Les Back. 1996. *Racism and Society*. Basingstoke: Macmillan.
- Sussman, Robert Wald. 2014. *The Myth of Race: The Troubling Persistence of an Unscientific Idea*. Cambridge, MA and London: Harvard University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1991. Social Conflict in Post-Independence Black Africa: The Concepts of Race and Status-Group Reconsidered. In: *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, Etienne Balibar and Immanuel Wallerstein, 187–203. London and New York: Verso.

Marko Bala

The history of a pernicious myth

Abstract: The paper represents a brief review of the history of key pseudoscientific ideas of race which emerged as a result of observing indigenous peoples of the non-European world from a European point of view. By relying on some of the most significant recent studies on the subject, mainly on Robert Wald Sussman's *The Myth of Race: The Troubling Persistence of an Unscientific Idea*, the paper focuses exclusively on the history of "scientific" racism and not on the history of racism *per se*. As stressed by a great number of authors, far from an immutable scientific definition, race was an ideological construct which went through various metamorphoses, hence the modern notion of race (viewed from a long-term historical perspective) is relatively a recent one. In addition, the paper shows that the categorization of humans into distinct races was crucial in legitimising colonialism, exploitation, and genocide over indigenous peoples. The basis of this notion had begun to crumble when certain social scientists started to express doubt in the plausibility of received ideas on innate superiority of white man and innate inferiority of other races, until eventually the international scientific community reached a consensus that race does not represent a scientific category but a social myth.

Key words: race; scientific racism; polygenism; myth; legitimation